

ÂMME TEŞEBBÜSLERİNİN BUGÜNKÜ FAALİYET SAHASI

Yazan :

Emil James

Toulouse Hukuk Fakültesi profesörlerinden

Giriş

- 1) Geçmiş asırlarda devletçilik
 - 2) Sovyet Rusyada âmme teşebbüsleri
 - 3) Ango-Sakson memleketlerinde âmme teşebbüsleri
 - 4) Kârlı inhisarlara sahip eski memleketlerde âmme teşebbüsleri
 - 5) Korporasyon rejimine temayül gösteren memleketlerde âmme teşebbüsleri
- Netice. —

Devlet, âmme teşebbüslerini kurarken birbirinden farklı o kadar çok sebepler üzerine dayanır ki, bunları esas tutarak devlet teşebbüslerini bir tasnife tâbi tutmak kabil değildir: Bu teşebbüslerin gayesi bazı kere kâr temini, bazan millî ekonomiye yardım, bazan da işçiler ve müstehlik sınıflar gibi, devletin kurmak istediği bir takım içtimai zümrelerin mukadderatını ıslah etmektir. Fakat çok kere dayanılan sebepler bir değil birçoktur, ve bunlardan bazıları açıkça itiraf edilirken diğer bir kısmı da itina ile gizli tutulmaktadır. Bununla beraber, tarihin seyri içinde asırlar birbirini takip ettikçe, âmme teşebbüslerinin kuruluşunda müessir olan âmil-ler de tâdile uğramıştır: Hakikaten evvelce bilhassa varidat temin etmek (hazineye bir gelir kaynağı bulmak) için kurulan bu teşebbüslerin, zamanımızda daha ziyade içtimai veya millî emellerle tesis edildiği görülmektedir.

1 — §) Geçmiş asırlarda devletçilik.

Eski çağların büyük şehirlerinde, devlet gerek piyasaları ve hususî istihsali kontrol etmek ve gerek bizzat istihsal işlerinde mevki almak suretile, iktisadi faaliyet üzerinde daima büyük bir müda-

hale icra etmiştir. Fakat iktisadî vazife ve salâhiyetlerin bu kadar inkişafı olmakla beraber, eski çağ devletini bu yola sevkeden saikler, zamanımız devletçiliği müdahale ve faaliyetlerini meşru göstermek için ileri sürmeğe çalıştığı sebeplerden çok farklı bir mahiyet arzetmekte idi.

a) — *Şark İmparatorluklarının* mümeyyiz vasfı, hükümdarların hudutsuz bir iktidara sahip olması idi. Bu iktidar bugün tamamen itibarını kaybetmiş olan bir ideolojiye dayanırdı. Memleketteki bütün faaliyetlerin gayesi hükümdarın refah ve şöhreti idi; bu noktaya hiç olmazsa tebaanın saadeti kadar kıymet verilirdi. İşte bu sebeple hükümdar bizzat kurduğu teşkilât ile bazı sahalarda istihsali temin etmekte, veya tebaasının istihsal faaliyetlerini mürakabe altında bulundurmakta idi. Zaten bu devirde hususî servetler pek az olduğu gibi hususî tasarruflar da hiç denilebilecek derecede ehemmiyetsizdi. Bilâkis hükümdar zengindi; çünkü o zamanların en büyük «endüstri» si, harpti (1). Harp o tarihlerde henüz kâr vermekte, hükümdara ganimetler ve esirler getirmekte idi.

Bütün bu sebeplerle hükümdarın iktisadî hayattaki rolü çok büyüktü: Tebaasının meslekî hayatını nezaret altında bulundurmakta, istihlâki kontrol etmekte ve bizzat sahip bulunduğu teşebbüsler ise o devirde mevcut bulunanların en ehemmiyetlilerini teşkil etmekte idi. Mısır ve Güldaniye kazılarının meydana çıkarıldığı ve eski Ege dünyasının canlılığını ispat eden bütün anıtlar, sıkı bir disiplin altında çalıştırılan esirlerin bina ettikleri saraylardan, Kırıl mezarlarından veya hükümran olan sülâlenin şan ve şerefini yükseltmek için inşa edilen dinî binalardan ibaretti. Bu kabîl büyük teşebbüsleri Kırıl hazinesinden başka kim finanse edebilirdi? Bazı memleketlere ait kanunlar üzerinde sahip bulunduğumuz tafsilâtlı bilgiler, bu husustaki fikrimizi teyit edecek mahiyettedir (2).

Minos'un kendi sarayı civarına bir takım porselen, fayans, çanak, çömlek, mücevherat işletmelerini kurmuş olduğu rivayet edilmektedir. Mısırdaki — ehramları inşa etmiş olan — IV üncü sülâle zamanında bir nevi devlet sosyalizminin tecrübe edilmiş olması da ihtimal dahilindedir. Çünkü bu devirde toprağı işleyenlerin ancak Firavunun bir kiracısı veya ücretli işçisi olduğu; şehirlerdeki küçük

(1) Salvioli: *Le capitalisme dans le monde antique*, Giard et Brière, 1903.

(2) Glotz: *La civilisation égéenne*, collection Berr, Renaissance du Livre, 1923, s. 179.

san'at erbabının ise, Firavun ve vezirlerinin koyduğu disipline kolaylıkla boyun eğmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu vaziyet belki de XII nci sülâlenin tahta çıkmasına tekaddüm eden ve memleketi harabiye sürüklediği sanılan, karışıklıkların başladığı zamana kadar devam etmiştir. Bugün, XVIII inci hânedanın şanlı devrinde mezkûr devlet sosyalizminin yeniden meydana çıkmış olduğu da iddia edilmektedir (3).

b) — *Yunan medeniyetinde* de âmme kuvvetinin müdahalesi, heyeti umumiyesile, zamanımızdakinden çok ileriye gitmiştir. Gerçi V inci asırda Atınada büyük çapta hususî teşebbüsler mevcuttu; o zaman servetler de oldukça dağınıktı. Fakat site'yi idare edenler, zâfa uğrayan hususî teşebbüslerin yerine geçmeğe çalışmamakla beraber, iktisadî faaliyetlere müdahale için sebep ve bahane icat etmekten hâli değillerdi. Her site vatandaşı, prensip itibarile, faaliyetlerini camia menfaatlerine uydurmakla mükellefti. Bu nokta, İsparta gibi bazı şehirlerde görülmüş olan komünistlik heves ve temayülleri izah edecek mahiyettedir. Ekser site'lerin vatandaşlarz daha geniş bir teşebbüs serbestisi vermek suretile bu hususta daha mutedil bir vaziyet almış olması da, bunların ferdî faaliyetini kontrol etmelerine ve icabında bir çok mühim sanayi müesseselerini doğrudan doğruya devlet hazinesi lehine işletmelerine mâni olmuyordu. Meselâ Atina şehri, uzun zamanlar, Laurium gümüş madenlerini işletmekle zenginleşmiştir. Esasen o zaman madenler, umumiyetle, müşterek bir mülkiyetin mevzuunu teşkil etmekte, yalnız işletilmeleri imtiyaza verilmekte idi (4).

c) — *Roma'da* da âmme kuvvetleri müdahale sahalarını genişletmekten çekinmemişlerdir. «Ebedî şehir» küçük bir köylü - asker, fakirler ve işçiler kasabası olmaktan çıkıp, iptida İtalyanın zayıf

(3) Serge Dairaines : L'Égypte économique sous la XVIIIe dynastie pharaonique. Un socialisme d'Etat quinze siècles avant J. - C (Th. Paris, 1933).

(4) Yunan Sitelerinin otoriter temayülleri ortaya Eflâtun'un nazariyesi gibi hakiki bir kolektivist doktrin çıkarmıştır. Malûmdur ki, Eflatun repüblik adlı eserinde devletin bütü ferdî faaliyetler üzerine el koymasını temenni etmiş, herkesin resmî makamlarca kendisine gösterilecek hizmetleri görmesi lüzumunu ileriye sürmüştür; aynı ile çocukların aileleri elinden kabil olduğu kadar genç yaşlarında alınarak talim ve terbiyelerinin devletçe sevk ve idare edilmesi tezini de müdafaa etmiştir. Billâhare, Aristo'un aile müesseselerinin menfaatları ramına vermiş olduğu cevap da malûmdur.

topraklarını, sonra zengin eyaletlerini fethettiği zaman bu topraklar bütün Roma halkının malı olarak ilân edilmişti. Mezkûr topraklar üzerinde fertler «Quitèrère» bir mülkiyete sahip olamamakta, ancak bazı intifa haklarından faydalanabilmekte idiler. Aynı zamanda âmme kuvvetleri, silâh kuvvetleriyle arazi zaptından daha muslihane ve daha devamlı bir sürü teşebbüslere girişmişler: Taşocakları, madenler, memlehalar, ormanlar ve hattâ ziraat topraklarını işletmişlerdir. Daha sonraları büyük «İmparatorluk silâh imalâthaneleri», mücevherat işletmeleri, nihayet, dokumacılık, boyacılık ve ip imalile iştigal eden âmme teşebbüsleri kurulmuş ve bütün bu müesseselerde uzak illerden getirilen büyük sayıda esirler çalıştırılmıştır.

Devlet faaliyetlerinin gittikçe daha geniş sahaları istilâ etmesi bilhassa Roma imparatorluğunun da yakın devirlerinde (Bas Empire) vukua gelmiştir (5). Bu devrin politika prensipi, fatih bir milletin huzur ve refahını, fetih ve zaptedilen bölgelerin istismarı suretile temin etmekten ibaretti; Romalılar, devletten kendilerine «ekmek ve sirk» (panem et sircenses) temin etmesini beklerlerdi; Roma halkının büyük bir kısmını «annone» ismi verilen âmme teşkilâtı beslemekte idi. Nihayet muhtelif mesleklerin hayat ve faaliyet şartlarını ersmî ve yayrı elâstikî bir çerçeve içine alan «collegia» lar tesis edilmiştir. Şehirlerde, her san'at devlet tarafından bahşedilen bir inhisar imtiyazile ve devlet mürakabesi altında çalışan, bir nevi korporasyon tarafından icra edilmeğe başlanmıştır. Âmme teşebbüslerinin veyahut kontrol olındaki teşebbüslerin bu suretle genişlemeleri ortaya iltimas, rüşvet gibi birçok rezaletler çıkarmış, aile örf ve âdetleriyle gözetilen titizliğe darbeler vurmuştur. Bununla beraber Roma imparatorluğunun inhitatına, yukarıda işaret ettiğimiz devlet sosyalizmi inkişafının sebebiyet vermiş olduğu müspet bir hakikat olarak ileriye sürülemez. Roma İmparatorluğu - vazifevî bir dahameden - fonksiyonel bir şişkinlikten - değil, daha ziyade topraklarının genişlemesinden, tâbi caizse bir nevi «arazi dahamesinden» inkıraz bulmuştur: İmparatorluğun muhtelif kısımları arasındaki birlik ancak Roma kartallarının daima ve her yerde muzaffer olması şartile kabil olmuştur. Fakat her askerî rejim za-

(5) Gerçi, mezkûr faaliyetler bilhassa hususî teşebbüsler üzerinde tesis edilen bir mürakabe şeklinde tezahür etmiştir. Bu devrin fena para politikası fiatları yükseltmiş olduğundan imparatorlar bazı fiatları indi bir surette tesbit ederek mezkûr mahzurun önüne geçebileceklerini zannetmişlerdir.

manla ihtiyarlamaya, eskimeğe mahkûmdur. İşte Romada da Barbarlar gelince İmparatorluk inhilâl etmiştir. Hulâsa, eski çağların devletçilik tecrübelerinden bugünkü münakaşalar için (6) kıymet ifade edebilecek bir netice çıkarmak kabil değildir. Bütün bu tarihî müşahedelerle vasıl olduğumuz netice şudur: Siyasî makamlar, iktisadî hayata zamanımızda olduğundan daha fazla müdahale etmişlerdir, geçen asırların bütün yıpratıcı tesirlerine mukavemet ederek zamanımıza kadar baki kalmış olan Mısırın ehramları, Şarkın sarayları ve sonra köprüleriyle, sukemerleriyle Roma'nın büyük yolları gibi eski çağdaki eserlerin ekserisi, âmme müesseselerinin faaliyet çerçeveleri içinde vücut bulmuştur. Modern çağlarda devletin bazı faaliyet sahalarında geri plâna çekilmesi bir terakki merhalesi mi ifade eder, yoksa, evvelce zararlı olan müdahaleleri, bugün için, ehemmiyet ve faydasını mı kaybetmiştir? Bu da ayrı bir meseledir.

d) — Orta çağda, devletin salâhiyet ve vezifelerinden bazılarını kaybetmiş olduğu iddia edilemez. Bu bahiste bizzat devletin ortadan kalkmış olduğunu ifade etmek çok daha muvafık olur. Devletin vazifeleri zayıf veya kayıtsız bir merkezî hükûmetin az çok sadık mümessilleri olan derebeyleri tarafından başarılmıştır. Bu suretle siyasî kuvvet tecezziye uğramış ve mezkûr cüzü'lerden herbiri, âdeta bir nevi «aile mülkiyeti» nin mevzuunu teşkil etmiştir. Bu zamanda devletin kendi rolü hakkındaki görüşü nasıldı? Böyle bir suale cevap vermek kabil olamayacağından ortaya atılması da faydasızdır; şüphesiz mahalli derebeyleri dikkate değer bir iktisadî rol oynamışlar, neticede toprağa sahip olmuşlar, nüfuz ve itibar kazanmışlardır; buna karşılık derebeyleri kendi etraflarında yaşayan

(6) Bugün eski çağlardaki imparatorluklarda gördüğümüz devletçiliği en ziyade andıran nokta «mecburî iş» veya «mecburî hizmet» müesseseleridir. Bazı büyük devletler bazı müstemlekelerinde büyük nafia işlerine başarmak gayet arızı ve muvakkat bir şekilde bu sistemi kabul etmişlerdir. Metbuların Cenevrede yükseltmiş oldukları şikâyet sedasının çuk defa müfrit bir şekilde uyandırmış olduğu heyecan karşısında bu nevi prensip ve tedbirlerin umumileşmeyeceğini tahmine mahal vardır. Mecburî hizmet devamlı bir şekilde ancak Sovyet Rusyada (Bak: Kotosof: *Le travail forcé en U. R. S. S.*; *Revue des deux mondes*'da, Haziran 1931.) ve Bulgaristanda yerleşmiştir. Bulgaristanda bu hizmet, kendisine harp sonunda yasak edilmiş olan mecburî askerlik hizmetinin yerine kaim olmak üzere tesis edildi zannını uyandırmaktadır. Mecburî hizmet müessesesi bu mevzu üzerinde daha ziyade ısrar ederek durmamızı icap ettirmeyecek kadar istisnai bir durumdadır.

metbularına karşı himaye ve yardım - hattâ maddî yardım - da bulunmayı vazife telâkki etmişlerdir.

Fakat bu fiillerinde kendi adlarına mı, yoksa, âmme kuvvetlerinin mümessili sıfatile mi hareket ettiklerini tayin ve ifade etmek kabil değildir. İşte bu sebeptendir ki, derebeylerinin faaliyetlerini, ne devletin, ne de hususî teşebbüslerin hesabına kaydetmek kabil değildir (7).

e) — *Modern zamanların başlangıcı*, Fransa, İngiltere, çabuk sönen Burgonya Devleti ve sonra, Avusturya, hattâ Avusturya - İspanya Kırallıkları gibi, büyük ve kuvvetli devletlerin kuruluş devridir. Daha sonraları Prusya ve Çarlık Rusyası meydana gelecektir. İşte merkantilizm ismi verilen devir kendisini bu zamanda göstermiştir. Bu devirde her şey devlet müesseselerinin genişlemesine yardım ve müzaheret etmiştir: Çünkü, ilkönce, o zamanlar halâ müdafaa ve kabul edilmekte olan bazı feodal fikirlere göre her derebeyi prensip itibarile, kendi malikâne gelirleriyle geçinmeğe mecburdu; bu itibarla, onu genişletmesi iktiza ederdi. Lâkin N. Oresmus tanberi, «nakit malikânesi» nin (domaine de monnaie) nin çok nazik bir işletme sahası olduğu kabul edildiğinden, derebeyleri malikânelerini daha rasyonel usullerle çoğaltmaya ve bunun için de orman, maden ve hattâ muhtelif fabrikaları işletmeğe meyletmişlerdir. Yine bu zamanlarda tasarruf zayıf olduğu gibi, biriken küçük meblâğları bir araya toplayabilecek bir formül de mevcut değildi. Bu itibarla bütün büyük teşebbüsler, Kıralların sermayesile değilse bile, hiç olmazsa mutlaka hükümdarın teşebbüs ve gayreti ile kurulmuştur. Bu devirde istihsalin devlet himayesi olmaksızın gelişebileceği akla sığdırılamıyordu; bu suretle iltimasa, imtiyazlı muamelelere ve devletçe yapılan yardımlara, tahdidî gümrük tedbirlerine dayanan bir sistem kurulmuştur. İlk büyük teşebbüsler bu rejimin şartları içinde bir inhisar veya yarı inhisar vaziyetine sahip olmuşlar ve devlet buna mukabil inhisarcılar üzerinde umumî menfaatler namına bir mürakabe tesis etmiştir. Bununla beraber merkantilist devletçilik sistemi hususî teşebbüsler için mürakabeden ziyade devletçe yapılan malî yardımlar şeklinde tecelli ve tezahür etmiştir. İktisadî faaliyetleri bir takım dar kaide çenberleri içine almış olan merkantilizm, XVIII inci asrın sonunda liberal fikirlerin tesiri altında, yavaş yavaş gevşemiş, daha elâstiki şekiller almıştır.

(7) Esmein: Histoire du droit français, 11 inci bası; Sirey, 1912, s. 336 dan itibaren.

Mezkûr sistemin tamamile ortadan kalkması için Fransada siyasi bir inkılâbın zuhuru icap etmiş, ekseri ecnebi memleketlerde ise aynı hâdise yavaş ve daha gürültüsüz, patırdısız bir surette cereyan etmiştir. Bu suretle devlet, kendi sermayesile teşebbüslere girişmek ve bilhassa hususî teşebbüsleri mürakabe etmek hususunda mümsik davranmıştır. Aynı devirde hususî teşebbüsler arasındaki rekabet, bu müesseselerin faaliyetlerini kamçulamak ve türlü suiistimallerin önüne geçebilmek için kâfi sayılmıştır.

Liberalizm, 1860 ile 1870 arasında, garbî Avrupada en yüksek noktasına ermiştir. 1870 ten itibaren devletçilik doktrin sahasında olduğu gibi fiiliyatta da yeniden terakki ve muvaffakiyetler kazanmağa başlamıştır. Gerçi millî ekonomilerinde «büyük istihsal» merhalesine erişmiş olan muhtelif memleketler bu yeni cereyana aynı zamanda ve müsavi bir süratle katılmamışlardır. Almanyada âmme teşebbüslerinin gelişmesi ve çoğalması memnuniyetle karşılanmış, bilâkis Anglo-Sakson memleketleri bilhassa muarız bir vaziyet almışlardır. Fakat 1914 te Almanya veya İngiltereden maada herhangi diğer bir memleketin işaret ettiğimiz gruplardan hangisine ithali icap edeceğini tayin etmek çok güçtü. Lâkin 1914 harbinden ve mezkûr harple beraber zuhûr eden ihtilâl ve inkilâplardan sonra, bu vaziyet esaslı bir şekilde değişmiştir. Bugün dünyada mevcut bulunan muhtelif memleketleri kolaylıkla dört kategori dahilinde tasnif edebiliriz: bunlardan birincisi, müteaddit Sosyalist Sovyet Cümhuriyetleridir ki, burada devlet, bütün teşebbüslerin sahibidir; ikinci grubu, liberalizme hâlâ, — hiç olmazsa prensip itibarile — sadık kalmış olan memleketler; üçüncüsünü devlete varidat temini için kurulmuş inhisarların muhafaza edilmekte olduğu memleketler; nihayet, dördüncü grubu da korporatif sistemine temayül gösteren memleketler teşkil etmektedir. Bu dört grubu mütalâa ederken, nazari prensipler sahasındaki derin farklara rağmen, filiyat sahasında nisbeten daha az farklı bir manzara arz ettiklerini müşahade edeceğiz.

§ 2. — *Sovyet Rusyada âmme teşebbüsleri* (8):

Sosyalist sisteminde devlet çok defa bir tek ve büyük bir teşebbüs olarak gösterilmiştir. Bununla beraber, Rus tecrübesinin bü-

(8) Bak: bilhassa: Lescure: La révolution russe, le bolchévisme. Communisme et N. E. P. Paris, Gamber, 1929. - Raoul Labory: Une législation communiste. Paris, 1920. - Prof. V. N. Gordon: Système du droit commercial des Soviets. Rusca aslının ikinci basısından M. Raoul

tün devamınca, devletin iktisadî işlere vâki müdahalesi bu kadar mutlak bir ifade kullanmağa müsaade edecek mahiyette değildir. Teşrinievvel ihtilâlinin başında âmme kuvvetlerinin fiiliyat sahasındaki hareketleri, nisbeten zayıf olmuştur. Kanun hususî mülkiyetin ilgasını ilân etmiş ve bu keyfiyet şüphesiz garp zihniyetinde devletçiliğin bir zaferi olarak kabul edilmiştir. Hakikatte, bu hâdise, bir kaç aydanberi ordudan dönen köylülerin kendiliklerinden yaptıkları toprak paylaşmasını kanunî bir şekilde teyit etmekten başka bir şey değildi; o zamana kadar hususî mülkiyete sahip olmamış olan köylü, şimdi toprağı bilfiil işgal etmiş olmasına, şu veya bu şekilde hukukî bir mahiyet izafe edilmesile hiç de alâkadar değildir; köylünün kıymet ve ehemmiyet verdiği biricik nokta toprağa evvelkinden daha büyük bir serbestlikle sahip olması idi. Hükûmet ancak sonradan köylerde kaybettiği otoriteyi yeniden kazanmağa çalıştı. Fakat hükûmet bizzat idare edeceği zirai işletmelerde köylüyü istediği gibi çalıştıracığı yerde, toprak üzerindeki tasarrufunu, zürrain yetiştirdiği mahsul üzerinde rekizisyonlar yapmak (mahsulü istimval etmek) suretile kullanmıştır.

Devlet, buna karşılık köylüye muhtaç olduğu şehir mamul ve mahsullerinden vermeği vadetmiştir. Bu tedbirlerin neticesi (malumdur: yetiştirdiği mahsul rekizisyona tâbi tutulunca, köylü zannettiği gibi üzerinde çalıştığı toprağın sahip ve efendisi olmadığını anlamıştır. Bunun üzerine köylü artık istihsalde bulunmamak suretile menfi bir mukavemete geçmiş ve kendisine vadedilmiş olan şehir mamullerinin verilmemiş olduğunu ileriye sürmüştür. 1921deki müthiş kıtlık, N. E. P. adı verilen politika dönümünü getirmiştir. Köylünün elinden mahsulü alınacak yerde kendisinden vergi tahdedilmiş ve aynı zamanda ortaya muhtelif çeşitte kollektif veya

Dufour tarafından tercüme edilmiştir. Paris, Sirey, 1933. Aynı ile B. İ. T. tarafından neşredilmiş olan: *La coopération dans la Russie des Soviets* (Cenevre, 1925) e «*Le mouvement syndical dans la Russie des Soviets*» (Cenevre, 1927) adlı eserlere müracaat ediniz. - Bu hususta ayrıca halk komiserleri meclisince hazırlanan ve 1933 te İngilizce olarak: «*Summary of the fulfilment of the first five year plan*» başlığı altında neşredilmiş olan komisyon raporuna da müracaat ediniz. Keza Lozovsky'nin: «*The World economic Crisis, Stirke Struggles, and the tasks of the revolutionary trade union movement.*» adlı eseri ile M. Alexandre Krimmer'in: «*Sociétés de capitaux en Russie impériale en en Russie soviétique.* (Tez. Cezayir, 1934), ve M. V. Stcherbagne'nin: «*La politique agraire du gouvernement soviétique.* (Tez, Paris, 1934) adlı enteresan doktora tezleri de aynı mevzua taallük etmektedirler.

hususî mahiyette bir çok teşebbüsler çıkmıştır. Fakat yeni tip teşebbüsler bilhassa şehirlerde tecrübe edilmiştir. Mezkûr teşebbüsler mevcut rejimin icaplarını zamanın getirdiği âcil zaruretlerle telif etmek arzu ve gayesile kuruldu. Telif edilmesi arzu edilen bu iki noktadan birincisi, yani rejimin prensipleri, bir nevi devletçiliğin istihsal miktarının (prodüktivitenin) garptakinden üstün olduğu dâhilinde ferdî teşebbüs kabiliyeti ile millî ve ecnebi hususî sermayeye mevki ve ehemmiyet verilmesini icap ettirdi. Demek oluyor ki, bugün Rusyada mevcut çok çeşitli teşekküller nazari olarak iki sektör dahilinde toplanılmaktadır (bu noktada beş senelik plânların esaslı bir tadilât getirmediği zannediliyor). Hususî sektör aşağı yukarı memleketimizde mevcut kollektif, komandit ve anonim şirket gibi hukukî şekiller alabilen ve miktarı büyük sayılara baliğ olan hususî teşebbüsleri ihtiva eder. Mezkûr teşebbüsleri garp hukuk sisteminden ayıran başlıca nokta, hepsinin istihsal politikalarını merkezi makamlarca tesbit edilen programlara göre ayarlamak mecburiyetinde olmalarıdır. Bundan maada hiç bir anonim şirket, hükûmetin müsaadesini almadan ve esas nizamnamesini tasdik ettirmeden teşekkül edemez (9).

İmtiyazlar da hususî sektöre dahildiler; bu imtiyazların, Rusyadaki bazı tabii servet kaynaklarını işletmeği arzu edecek ecnebi sermayedar gruplarına verilebileceği zannedilmişti. Bu tecrübe muvaffakiyetle neticelenmiştir. Kendilerine bu şekilde müracaatte bulunulan şirketler, müesseseleri ellerinden alınmış olan eski (ve ekseriya ecnebi) mal sahiplerinin itiraz ve protestoları karşısında heyecana kapılarak çok defa mezkûr teklifleri kabul edemiyorlardı. Hakikatte hususî sektör bilhassa şehirlerdeki ziraat erbabı ile, — N. E. P. in yeniden meydana çıkmasına müzaheret etmiş olduğu — ferdî ziraat işletmelerinden teşekkül etmiştir.

Sosyalist sektör, muhtelif tipte «kollektif» teşebbüsleri ihtiva eder. Bunların arasında kooperatifleri, kartelleri ve nihayet köylerde bulunan Sovkoz ve Kolhoz'ları zikredelim. Büyük şehirlerde hususî sektör içinde oldukça yeni olan bir takım teşekkülleri ve bu meyanda bilhassa trust'leri görmekteyiz. Bir Sovyet trust'ü ile Amerikada aynı ismi taşıyan teşekküller arasında hiç bir müşterek nokta mevcut değildir. Sovyet trust'ü kendisine az çok geniş bir idarî muhtarlık verilmiş olan bir devlet teşekkülüdür. Trust'lere bahşedilen bu idarî muhtarlaktan gaye, bu teşekküllere faali-

(9) Gordon e. z. e. (Evvelce zikredilen eser) S. 134 ten itibaren.

yetlerini ticarî prensipler dahilinde sevk ve idare etmek ve bilhassa elde ettikleri kazancı da bizzat muhafaza etmek imkânlarını vermekten ibarettir. Bu nevi müesseseler, bilhassa ham madde tedariki ile büyük metalürji sanayiinde kurulmuştu. Truste'lerin esas nizamnameleri 12 Ağustos 1921 tarihli bir kararname ile tesbit edilmiştir. Trust'lerin idare meclisi azalarını hükûmet tayin etmekle beraber, fiil ve hareketlerinde bir nevi malî muhtarlığa sahip bulunurlar. Devlet trust'lere, garip bir şekilde ikiye bölünmüş bir patrimuvan (mamelek) tevdi eder. Bunlardan birincisi esas sermaye (sabit sermaye) olup, müteaddit istihsal vetireleri esnasında kullanılabilir makulelerden mürekkeptir (makineler veya binalar gibi). Patrimuvanın ikinci kısmı da, mütedavil sermaye yani bir istihsal ameliyesi esnasında bir tek defa kullanılabilen mahrukat veya ham madde gibi kıymetlerdir. Mütedavil sermaye trust'ün malıdır denilebilir. Bu suretle trust'ün mamelekini teşkil eden mütedavil sermaye, alacaklılar için de bir garanti vazifesini görür. Sovyet Rusyada devlet trust'leri yanında ve aşağı yukarı aynı prensipler dahilinde kommün trust'leri de kurulmuştur. Bütün bu teşekküllerin kazançlarının tevziine gelince: mezkûr müesseselerin hakikî sahipleri devlet olduğu cihetle gelirlerinin de prensip itibarıyla hazineye ait olması icap eder; bununla beraber hazine kazancının ancak yüzde yetmişini almakta, geriye kalan yüzde yirmi ihtiyat akçelerine, yüzde on da talim ve terbiye ile uğraşan sendikalara bırakılmaktadır. Kendi sahalarında faaliyet gösteren, istihsalde bulunan ve geniş bir inkişaf ve refaha erişen truste'ler daima, hükûmet teşkilâtı ile olan bağılıklarını azaltmağa ve bilhassa elde ettikleri kazancın daha büyük bir kısmını kendileri için mahfuz bulundurmağa uğraşmışlardır. Başlıca branşlarda çalışan Sovyet trüstleri, büyük bir federasyon halinde toplanmışlardır. Bunların başlıcaları yün, kendir ve pamuklu sendikalarıdır.

Öyle görülüyor ki, devlet elinde kuvvetli bir iktisadî merkezî yetçiliğin bazı esaslı tehlikeler arzedebileceği, Sovyetlerce anlaşılmıştır. Bu itibarla Rusyada hususî sektör mevki ve mevcudiyetini muhafaza etmiş, diğer taraftan sosyalist sektörde de bilhassa birinci beş yıllık plânın tatbiki esnasında bazı parlak muvaffakiyetler kaydedilmiştir. Fakat, devletin hâkim — yahut şöyle ifade edelim — mal sahibi vaziyetinde bulunduğu sahalarda bile, iktisat politikası, işletme faaliyetlerini malî muhtarlığa sahip teşekküllere terketmek temayülünü göstermektedir. Diğer taraftan Rusyada

daha birinci beş senelik plânın tatbiki arifesinde (1) Sovyet ekonomisinin hâkim teşebbüs şekli olarak telâkki edilen muhtelit ekonomi, «*économie mixte*» teşebbüsleri görülmedik bir inkişafa mazhar olmuşlardır. Demek oluyor ki, umum istihsal hacminde devletin hissesi dikkate değer bir nisbettedir. Eğer Sovyet Rusyada devletin dış ticaret inhisarına da sahip olduğu göz önünde tutulacak olursa, mezkûr nisbetin daha büyük olduğu da ifade edilebilir. Nihayet bir kaç yıldanberi memleket içindeki emtia tevziatı da kooperatif ve tacirlerden, büyük devlet teşekküllerine geçmek temayülünü göstermektedir.

Rus devletçiliği muvaffak olmuş mudur? Bu sorunun cevabı bugün hâlâ muallâktadır. Gerçi meseleyi münakaşa eden taraflar kendi görüş zaviyeleri içinde davayı kolayca halletmektedirler. Fakat garpta bu ihtilâflı mevzuu aydınlatacak kâfi malûmat ve vesika olmadığından, kanaatimizce vereceğimiz hükümleri ihtiraz kayıtlarla bir dereceye kadar mahfuz bulundurmamak lâzımdır. Şurası da muhakkak gözükmemektedir ki, yeni efendilerinin elinde Rusyada istihsal, miktarca ve bundan da fazla kapasitesi itibarile, dikkate değer bir inkişaf merhalesine erişmiş ve dış piyasalarda da önemli bir rol oynamağa başlamıştır. Aşikâr olan diğer bir nokta da Sovyet Rusyada elde edilen bu neticelerin bilhassa ucuz işçilik ücretleriyle kabil olabildiği ve bu itibarla medeniyetçe daha ilerilemiş bir memlekette aynı usullerle bu kadar parlak neticelerin elde edilemeyeceğidir. Diğer taraftan her işçilik birimi (ünitesi) başına düşen istihsal miktarının (prodüktivitenin) garptakinden üstün olduğu da isbat edilmiş bir vakıa değildir. Kanaatimizce, ancak böyle bir realite Sovyet usullerinin üstün değeri için mutlak bir delil teşkil edebilirdi. Sovyetlerin aynile kalite itibarile de bizim masnularımızın derecesine erişmiş oldukları muhakkak değildir. En ziyade dikkate değer olan nokta, Sovyet Rusyada mütemadiyen yeni müesseselerin inşasına yatırılacak bir âmme tasarrufu vücuda getirmek davasının halledilmiş olmasıdır. Fakat burada da en muvafık izah şekli, bu başarıların sebeplerini Sovyet Rusyada âmme teşebbüslerine tatbik edilmek üzere daha mükemmel ve hususî bir işletme usulü keşfolunmasında değil, maliyet fiyatının düşkünlüğünde aramak lâzımdır. Bu hususta bir fikir edinebilmek için ücretlerin gayet alçak olan seviyesini göz önünde bulundurmak ve ayrıca âmme müessesesi haline yetirilen hususî teşebbüslerin eski sahiplerine hiç

(10) Gordon, e. z. e. s. 143.

bir tazminat ödenmediği cihetle, mezkûr teşebbüslerin herhangi bir malî yük altında bulunmadıklarını ilâh... hatırlatmak kâfidir.

§ 3. — *Anglo-Sakson memleketlerinde âmme teşebbüsleri:*

Bilâkis Anglo-Sakson memleketlerinde eski klâsik mektepten yadigâr kalan öz liberal an'anelere riayet edilmektedir.

İngilterede prensip itibarile posta ve telgraf müessesesinden ibaret bulunan bir tek büyük inhisar mevcuttur. İngiliz devleti, ordusu, donanması, polis kuvvetleri ve mahkemelerile emniyet ve asayişini temin edebildiği zaman kendisine düşen vazifeyi başarmış olduğuna inanmaktadır. Yardım işleri büyük bir ölçüde, hususî teşekküllere bırakılmıştır; tütün, kibrit veya ispirto inhisarları mevcut değildir. Memlekette mevcut kanalların ekserisi ve bir çok yollar, XIX uncu asrın büyük senyörleri tarafından inşa edilmiştir. Devlet, limanların tesisat ve idaresine kabil olduğu kadar az müdahale eder; demiryolları çok eskiden, serbest rekabet rejimine tâbi kılınmış olan hususî kumpanyalar tarafından inşa edilmiştir; devlet ancak 1921 de, mevcut şirketleri altı büyük şebeke halinde toplamağa karar vermiştir. İngiliz radikalleri iktisadî meselelerde koyu liberal bir doktrine sahiptiler. Aynile, İngiliz işçi partisi de devlet hizmetlerinin çoğalmasını isteyeceği yerde, sendikalist veya münisipalist bir istikamete çevrilmeği tercih etmiştir.

- İngilterede devletin iktisadî mahiyette büyük müdahalelere katlanması, umumî harpte, bilhassa 1918 den itibaren olmuştur. Bu suretle, İngilizler de vesika usulüne, rekizisyonlara ve narh usullerine müracaat etmişlerdir (11). Aynile kömür madenlerinin gayet sıkı bir nezarete tâbi tutulması ve idareleri için bir mürakabe sistemi kurulması icap etmiş (mezkûr sistem bilâhare bir malî yardım rejimine inkilâp etmiştir) ve bu teşkilâtın son izleri 1925 e kadar devam etmiştir. Harp sonunda, hem iş hacminin gelişmesinin teşvik, hem de artmakta olan nüfusu iskân imkânlarını temin gayesile, devlet ve belediyeler ucuz ikametgâhlar inşası için muayyen bir siyaset gütmüşlerdir. Bu politika hususî ehemmiyetini 1924 e kadar muhafaza etmiştir. Fakat harp zamanında devletin vaki olmuş olan bir çok müdahalelerinde bile liberal doktrinlerin tesiri duyulmaktadır: İngiliz devleti, ihdas edilen yeni «hizmetleri» bizzat işletmekten ziyade, hususî teşebbüs ve gayretleri veya belediyelerin ha-

(11) E. M. H. Lloyd: Experiments in state control, Corneige endowment for international peace, 1924.

reket ve faaliyete geçmelerini teşvik eylemeği tercih eylemiştir. Bu itibarla harpten sonra İngilterede tam manasile bir «désétatisation» dan — devletleştirilmiş olan sahaların hususî ekonomiye avdetinden — bahsetmek kabil değildir. 1919 dan 1925 e kadar, yalnız hususî teşebbüsler üzerinde tesis edilmiş olan mürakabeye yavaş yavaş son verilmiştir. Harp sisteminin en ehemmiyetli eseri demiryolları sanayiinde başarılmış olan temerküzdür.

Fakat devletin almış olduğu bu çekingen vaziyet karşısında yanlış hüküm ve neticelere vâsil olmağa mahal yoktur. Hakikat şudur ki, İngilterede devlet gayet küçük bir ölçüde harekete geçmişse, buna karşılık diğer âmme teşekkülleri — Belediyeler — müdahalecilik yolunu tutmuşlardır. Bu itibarla Büyük Britanyanın hakikatte Avrupa kıtası memleketlerinden hiç de daha az müdahaleci olmadığı iddia edilirdi. Yalnız bu memlekette müdahalecilik bir ademi merkeziyet çerçevesi içinde yapılmaktadır (12). İngilterede mahallî idareler maliye sisteminin nasıl işlediği malûmdur. «Poor laws» adını taşıyan çok eski kanunlarla belediyelere fakirlerin maişetlerine yardım etmek vazifesi yükletilmekte idi; veya iki üç asırdanberi sabit bir an'ane ile mezkûr kanunun gittikçe daha geniş bir ölçü dahilinde tefsir edildiği görülmektedir. Sosyal yardım veya fakirlere muavenet vesileleriyle «paroisse» lar kendi bölgelerinde hastahane, kreş, çocuk bakımevleri teşkilâtına ve mekteplere büyük meblâğlara malik olan masarif ihtiyarına koyulmuşlardır. İngilterede münisipalizminin «Belediyeciliğin» kanunî menşei içtimaî yardım fikrinin genişlemesinden ibarettir. Bu keyfiyet İngiliz Belediyeciliğini hizmetlerinde «bedava» veya «yarı bedava» prensipine gösterdiği temayülü izah edecek mahiyettedir. Kommün hizmetlerinin çoğalması hareketi İngilterede hiçbir zaman bir duraklama devresi geçirmemiştir. Bir defa 1834 te fakirler kanunu, tahdidî mahiyette tâdil edilmiştir: Sadece tembel olanların yardım imkânlarından istifade edememesi, muhtaçların bir nevi Belediye *phalanstère*'i olan «Vorkhause» larda (işevlerinde) toplanılması ve bu suretle kendilerine yatacak, yiyecek ekmek ve iş temin edilmesi düşünülmüştür.

(12) Jenks (Ed.): Essai sur le gouvernement local en Angleterre, (tercüme: Wilhelm, Giard, 1902). - Lord Avepury: On municipal and national trading, R. Elissen tarafından yapılan fransızca tercümesi: Les villes et l'Etat contre l'initiative privée: Expériences municipales et communales, başlığı altında intişar etmiştir. Paris, Rousseau, 1908. - Boverat: Le socialisme municipal en Angleterre (Tez, Paris, 1907). - Bouvier: Les régimes municipales, s. 40 tan itibaren. Doin, Paris, 1910.

1928 te Belediye maliye sistemlerinde ıslah ederek daha mantıkî bir şekle sokmak tecrübesi yapılmıştır. Fakat hiçbir reforma, belediye teşebbüslerini, üzerinde yürüdükleri inkişaf yolu üzerinde durduramamıştır.

Bugün belediye teşebbüslerinin hastahane, mektep binaları, su, havagazi ve elektrik tevziatı, cenaze kaldırma, evlerden çöp toplama, tiyatro ve sinema işletmek, tramvay, ucuz fiatla ev inşaatı, mezbahalar, banyo ve duş müesseseleri gibi istihsalin aşağı yukarı bütün sahalarına yerleşmiş olduğunu görmekteyiz. Kommünler, hat-tâ marangozhaneler, matbaalar, oteller işletmekte; sabun, tuğla, elbise ve dinamo imal etmekte, gıda maddeleri, zeytinyağı ve buz imal ve istihsalinde bulunmaktadır. Bazı şehirlerin hayvan yetiştirme ile uğraştığı, bazılarının koşu meydanlarına sahip olduğu, diğerlerinin ahalisini yangına karşı sigorta ettiği görülmektedir. Conchester şehrinin bir ıstıridye tarlası vardır; daha 1903 te Glasgow şehrinde belediye evleri, 13 hamam, 481 kommün mağazası ve tabii, havagazi, su, tramvay ve telefon belediye inhisarları mevcuttu.

Böyle bir vaziyet karşısında İngiliz sosyalistlerinin devletçiliğe karşı büyük bir hırs ve temayül gösteremedikleri kolaylıkla anlaşılabilir: Böyle bir şeye ihtiyaçları olmadığı meydandadır; kommün-cülük zihniyetile kurulmuş olan teşebbüsler, İngilterede de kıt'a üzerinde olduğu kadar yayılmıştır. Yalnız burada mezkûr teşebbüsler bir ademi merkezîyet dahilinde kurulmuş ve idare hukuku müesseselerine bağlı bulunmaktadır (13). Birleşik Amerika Devletlerinde de vaziyet aşağı yukarı aynıdır. Federal hükûmet teşebbüs kurmak sahasındaki hareket ve imkânları, prensip itibarile, hususî şahıslara bırakmıştır. Federasyona dahil olan «Devletler» de aynı suretle hareket etmektedir. Hükûmet ve diğer âmme kuvvetleri, prensip itibarile ancak umumî menfaatlerin şu veya bu şekilde bahis mevzuu olduğu hallerde ve ekseriyetle bilhassa elektrik sanayi (14) ile alâkadar meselelerde müdahale edebilmektedir. Bir meselede umumî menfaatlerin bahis mevzuu olup olmadığı keyfiyetinin tayini de salâhiyettar hâkimin takdirine bırakılmıştır.

Amerikada âmme kuvvetleri, kâr getirecek teşebbüsleri devlet elinde bulundurmamak fikrinde değillerdir. Meselâ demiryollarının ilk

(13) Bay ve Bayan Webb'in İngilteredeki belediyecilik cereyanı ile ilgili temayülleri derin bir alâka ile takip etmiş olmalarının sebepleri de anlaşılmaktadır.

(14) Bak: Trévoux (François): Le développement et la réglementation de l'industrie électrique aux Etats - Unis (Tez, Lyon, 1932).

inşa edildiği zamanlarda, bu işi hususî kumpanyalara bırakmışlardı. Bu suretle aralarında vücutte gelecek rakabetin bunlardan en iyilerinin galibiyetile neticeleneceğini ve bu suretle müstehliklerin haraca bağlanamayacağını ummuşlardı. Fakat bu ümitler boşa çıkınca ve şimendifer kumpanyaları müşterilerini tarife hususunda birbirinden ayırmak gibi suiistimallerle lekelenince, bunları sadece bir «Commerce Commision» un nezareti altına koymakla iktifa edilmiştir (15). Bununla beraber daha yakın zamanlarda devlet birçok hallerde iktisadî sahada daha sıkı bir alâka ve hareket göstermiştir. Herşeyden evvel Panama kanalının Amerika devletine borçlu olduğunu hatırlamak lâzımdır. Mezkûr kanalın kazılması esnasında devlet, Amerikalı müteşebbislerin en büyüğü vaziyetinde bulunmuş ve kanal mahallinde büyük bir işçi, hekim, mühendis, hydrolique veya elektrik mütehassıslarından mürekkep bir ordu bulundurmak suretile, yardım etmiştir. Dünyanın en büyük barajı olduğu söylenen *Hoover Dam* barajı gibi cesim nafia işleri devlet sermaye ve otorite-sile başarılmıştır.

Nihayet, Amerikada, son on beş yıldanberi iki noktada toplıyabileceğimiz ahval ve şartlar, devleti, iktisadî sahaya daha yakından müdahale etmeğe sevk etmiştir. Bunlardan birincisi harp dolayısile demiryolları ve deniz ticaret filosu üzerinde bir nevi rekizisyon tedbirinin alınmış olmasıdır. Bundan maada halihazır iktisadî buhranı devleti «Federal Farm Board» gibi büyük malî imkânlarla sahip bulunan teşekküller vasıtasile bazı ham maddelerin fiat seviyelerini muhafaza etmeğe sevk etmiştir. Aynile hususî bankaların yardım etmeği ihtiyata uygun bulmadığı ahval ve şartlarda devlet «Reconstruction Finance corporation» vasıtasile iflâsa doğru sürüklenen müesseselerin yardımına koşmuştur. Sanayi kanunlarının tedvini ve N. R. A. nın faaliyetleri bugün için herhalde, vasıtalı bir şekilde olsa bile, hususî teşebbüslerin bir devlet disiplini altına alındığını ifade etmektedir. Bununla beraber, buhranın, daimî mahiyette birçok âmme teşebbüsleri ihdasına yol açtığı pek de iddia edilemez. Birleşik Amerika Devletleri doğrudan doğruya Devlet parasile teşebbüsler kurmaktan ziyade mevcut olanları kontrole tâbi tutmağı tercih etmektedir.

Şüphesiz ki, Amerikadaki münisipalizmini, İngilterede fevkalâde

(15) Uzun zamandanberi Amerika federasyonuna dâhil bir çok devletler sigorta meseleleri ile de meşgul olmağa başlamışlardır, (Bak: Martin Ercke: *L'assurance privée par l'Etat au Etats - Unis*, (Tez, Paris, 1932).

inkişaf etmiş olan aynı hareketle mukayese etmek kabil değildir. Bununla beraber, Amerikada, şehirlerdeki hayat ve faaliyetler için zarurî olan su, gaz, elektrik, ve tramvay gibi bazı hizmetlerle ilgili istihsal sahalarında belediyelerin nispeten büyük teşebbüsler kurmuş oldukları görülmektedir.

4 § *Kazançlı inhisarlara sahip olan eski memleketler:*

Diğer bazı memleketlerde hâlâ, vazifeleri devlet hazinesini doldurmaktan ibaret olan birçok malî inhisarlar muhafaza edilmektedir. Ezcümle eski Rusyada, meselâ ispirto istihsal ve satışları böyle bir rejime tâbi bulunmakta idi. İsviçrede, ispirtonun istihsal, ithal ve derecelenmesi hâlâ devlet elinde bulunmaktadır. İtalyada 1913 ten evvel eski tütün ve tuz inhisarları muhafaza edilmekte idi. Mezkûr teşekküller bu tarihten sonra yeniden organize edilmiştir; Mısrıda, devlet, en büyük iki âmme teşebbüsü olan demiryolları ve telgraf idarelerinden maada ayrıca «patrons» lar gibi tabii servet kaynaklarını kârlı bir şekilde işletmektedir. İngiliz Hindistanında, hükûmet, afyon ticaretini de inhisarı altında bulundurmaktadır. Yunanistanda devlet, petrol ithalâtını ve ayrıca zımpara taşı, alçı, değirmen taşı istihsali ile, kibrit imalini de elinde bulundurmaktadır. İspanyada 28 Haziran 1927 tarihli bir kararname ile kurulmuş olan bir petrol inhisarı mevcuttur (16). Nihayet bütün bu memleketlerde toprak ve maden zenginliklerinin büyük bir kısmı devlet elinde kalmıştır. Ankara hükûmetinin iktidar mevkiine gelmesinden itibaren Türkiye belki de en çok malî inhisara sahip olan bir memleket sırasına geçmiştir. Filhakika Türkiyede, benzin, şeker, tuz, tütün, kibrit, sigara kâğıdı, barut ve patlayıcı madde ilâh.. inhisarları mevcuttur. Bütün bu hallerde güdülen gaye, ne bir takım âmme teşebbüsleri kurmak, ne de hususî teşebbüslerle rakabete girişmek olmayıp, sadece muhtelif işletmelerden kâr etmekten ibarettir. Bu suretle, elde edilen kazançlar bazan o kadar ehemmiyetli ye-kûnlara baliğ olmaktadır ki, ecnebi alacaklılar mezkûr inhisarlar varidatını, alâkadar devletlerin kendilerine olan faiz borçlarına karşı rehine olarak kullanabilmişlerdir.

5 § *Korporatif bir rejime doğru giden memleketler:*

Korporatif bir rejime doğru yol almakta olan memleketler az çok geniş mikyasta bir devletçiliği memnuniyetle kabul etmektedir-

(16) Bu inhisar hakkında mebus M. Charles Baron tarafından kaleme alınmış olan enteresan rapora müracaat ediniz. (Annexe, No, 1960; 31 Mayıs 1933 tarihli mebuslar meclisi celsesi).

ler; fakat, bu devletçilik, âmme teşebbüsleri sayısının çoğaltılmasından ziyade, hususî teşebbüsler üzerinde az çok bir mürakabenin tesisi suretile tezahür etmektedir.

Almanya bir doktrinal devletçilik memleketidir; hakikaten, bu memlekette, her rejim esnasında, devlet ve diğer âmme kuvvetlerinin, iktisadî meselelere geniş ölçüde müdahale ettikleri görülmüştür. Komünler, malî imkânlarının münasebeti nisbetinde, teşebbüs kurmak hususunda hiçbir zaman tereddüt göstermemişlerdir (17). Bu vakıaları, aşağı yukarı orta çağda, Nüremberg, Brême veya Hanse şehirlerinin ilk parlamağa başladıkları devirlere kadar takip ve müşahede etmek kabildir. Alman devletlerine gelince, bunlar aynı suretle hareket ederek, madenler, ormanlar, memlehalar ve hattâ bankalar işletmişlerdir.

Şu halde demek oluyor ki, Bismark devrindeki Alman «Reich» 1870 ten sonra, pek kısa bir zaman içinde inkıtaa uğratılmış bir an'aneyi yeniden takip etmiş olmaktan başka bir şey yapmamıştır. Bu suretle Alman şimendiferleri reji usulile, yani doğrudan doğruya devlet eliyle işletilmiş, Prusya hüzümeti Rehnan - Westphalie kömür karteline dahil olmak ve bu suretle mezkûr sendikayı kontrolü altında bulundurabilmek için, Ruhr havzasında bir kömür madeni satın almak hususunda tereddüt göstermemiş ve aynile potas işlerinde çalışan birçok teşebbüslere de «iştirak» etmiştir. Harp esnasında W. Rathenau'nın siyaseti Alman ekonomisini derhal devletçi bir cihaza daha sahip kılmıştır. Bununla beraber, iâşe direktörü, Devlet teşebbüslerini çoğaltmaktansa, mevcut meslekî müesseselerden, yani, kartellerden istifade etmeği tercih etmiştir. Bu suretle kartellere ham maddelerin sayımı, tevzii ve mezkûr maddelerin rekizisyon'u

(17) Kethe Fuchs; *L'Economie communale de la ville de Cologne*. A. E. C., Mayıs - Ağustos 1932. Muharrir, belediye servislerinin tam bir tîdadını yapmamakla beraber havagazı, su, elektrik, tramvay, otobüs ilâh... vasıtalar ile nakliyat, hallar ve ve mezbahaları zikretmektedir; Kolonya şehri bir süt müessesesi, 15 lokanta, tasarruf sandıkları, 11 hamam, hastaneler ve muhtelif ijyen (sağlık koruma) müesseselerine sahiptir. Bu hizmetlerin hemen hepsi belediyece doğrudan doğruya işletilmektedir. Aynı mecmuanın aynı nüshasında Otto Sperlich, «Alman komün teşebbüslerinin hukukî vaziyeti» başlıklı bir makalesinde Alman belediyeçilik hareketinin bidayetinde yani 1880 - 90 devresinde şehirlerin ortaçağın bir mirasına el koymaktan başka bir şey yapmış olmadıklarını ifade etmektedir. - Aynı mecmuanın 1924 yılı koleksiyonunda *Ernst Kretschmer*'in, «Le Reich comme entrepreneur privé» başlıklı makalesine de müracaat ediniz.

ile alâkadar ehemmiyetli salâhiyetler verilmiştir. Karteller çok defa, teknik teçhizat itibarile geri bir vü's'atte olan teşebbüslere, bir nevi «şomaj tazminatı» vermek suretile, bunların faaliyetlerini tatil etmek yolunda yürümüşlerdir.

Harp sonunda, sosyalizasyon hareketleri, eskiden mevcut devletçilik temayüllerini kuvvetlendirmiştir. Bununla beraber, devlet yeni fikir ve cereyanlara uyarak, rejileri fazla artırmak yolunu tutmamıştır.

Sosyalizasyon işini başarmağa memur komisyonlarda çok defa ekonomiyi devlet mülkiyetine geçirmek, yani fertlerin mülkiyetlerini geri almak suretile bir sosyalizasyon tedbiri almaktansa, hususî teşebbüsler üzerinde bir devlet mürakabesi tesisinin daha muvafık olup olmayacağı bahis mevzuu olmuştur (18). Bu formül kâfi ve gerçekleştirilmesi daha kolay gözükmiştir. Bu görüş ve kararın vermiş olduğu neticeler de malûmdur. Her sanayi şubesinde teşkil edilen meclislerin (konseylerin) başına mezkûr branşta çalışan sanayi işletmelerinin umumî menfaatlerini sevk ve idare etmek için büyük konsern şekilleri getirilmiştir. Bu suretle, mezkûr konsern şeflerinin kudret ve salâhiyetleri bir parça daha artmıştır ve netice itibarile, esasında konsernlere karşı, takip edilen bir politikanın ifadesi olan bu formül gayesinden inhiraf etmiştir.

Son buhran, devlete, yeni müdahalelerde bulunma fırsatını vermiştir. 1931 de, Alman bankalarına yapmış olduğu yardımlar dolaşısile, devletin, mezkûr bankalar umum sermayesinin % 60 ına sahip olmuş olduğu malûmdur. Bilâkis, Nasyonal Sosyalist inkılâbının şimdiye kadar mezkûr politika yolunda bir inkişaf kaydettiği görülmemektedir. Filhakika bu galip fırka programında teşebbüslerin sevk ve idaresini ellerinde tutması icabeden güzide bir zümrenin serbestisine mazhar gözükmemektedir; gerçi Nasyonal Sosyalistler programlarında teşebbüs şeflerinin milli menfaatler adına verilen emirlere başegmeleri lüzumunu ileri sürmekte, işler de diğer taraftan her teşebbüsün tıpkı devlette olduğu gibi muhtar ve kuvvetli bir şefe muhtaç olduğunu kabul etmekte ve bu suretle büyük âme teşebbüslerinde inkişaf etmiş olan kırtasiyeciliği şiddetle tenkit etmektedir. Nasyonal Sosyalizm bidayette büyük çaptaki hususî teşebbüslerin sosyalizasyonunu istemişse de bugün mezkûr neticenin devlet tarafından hususî teşebbüslere elkonulması suretile gerçek-

(18) M. Tardy : Le problème de la Socialisation en Allemagne, S. E. I. E., ve Rivière, 1921.

leşmesine taraftar gözükmektedir. Hattâ 1933 te birleşik çelik fabrikaları teşekkülünün (Vereinigte Stahlwerke(19) in) yeniden organize edilmesi esnasında «desétatisation» yolunda bir temayül bile başgöstermiştir. Fakat diğer taraftan, hususi teşebbüsler devlet tarafından gittikçe daha fazla mürakabe altına alınmaktadır (20). Şu halde demek oluyor ki, Almanyada III üncü Reich'in başında yeniden âmme teşebbüslerinin kurulmasından ziyade mezkûr teşekkül-lerin tasfiyesine doğru gidildiği görülmektedir. Gerçi bu tarihten sonra işsizlere iş temin etmek gayesile finansmanları güçlkle temin edilen Arbeitsbeschaffung gibi bir takım âmme teşekkülleri meydana çıkmıştır. Fakat bunların geçici bir tecrübe mahiyetinde olması muhtemeldir (21). İtalyada (22), harpten önceki kanunî mevzuat devlet teşebbüsleri kurulmasına pek de müsait olmadığı gibi, mevcut olanlara da az çok geniş bir muhtarlık bahşetmekte idi. Misal: Devlet Demiryolları idaresine müteallik 7 temmuz 1907 tarihli kanun) bununla beraber bazı sanayi inhisarları ve sonra da, hayat sigorta inhisarı kurulmuştur. Fakat, münisipalizm (belediyecilik) XX nci asrın başından itibaren süratle terakkiler kaydetmiştir (23). 27 mart 1903 tarihli bir kanunla belediyeleştirilebilecek oldukça geniş ve muhtelif işletme faaliyetlerinin sahası tesbit edilmiş ve belediye teşebbüsleri için oldukça orijinal bir tip bulunmuştur. Filhalka, mezkûr kanununun 16 ncı maddesinin küçük belediye hizmetleri için «vasıtasız reji» usulünü kabul etmesine karşılık 2 nci maddesinde, kanun vazınının, belediyeleştirilmiş olan her teşebbüs için malî muhtarlığa sahip «azienda spéciale» teşkiline taraftar olduğu hissedilmektedir.

(19) Laufenburger: La vie économique en Allemagne, R. E. P. 1934 s. 1257 den itibaren.

(20) Burada devleti ancak teşebbüs kuran bir sıfatla göz önünde bulunduruyoruz. Eğer piyasalar ve hususi teşebbüsleri mürakabe etmek suretinde tecelli eden devletçilik politikasını da mütalâa etmiş olsa idik 8 Kânunuevvel 1931 tarihli kararname (Brüning kabinesi zamanında) 17 Temmuz 1933 ve 23 İkincikânun 1934 tarihli kanunlarla hükûmete verilmiş cür'etkârca salâhiyetleri işaret etmemiz icap edecekti.

(21) Bak: Le Financement de l'Arbeitsbeschaffung. B. Q. de la S. E. I. E. 4. 3. 35.

(22) Lowell Field: Formes d'organisation des entreprises publiques italiennes, A. E. C. Kânunusani - Mart 1935, s. 1.

(23) R. della Volta: La loi italienne sur la municipalsation des services publics, R. S. I. F. 1904, s. 244

Mezkûr teşekküllerin kommün'ün memleketinden tamamile ayrılmış bir sermayeye, müstakil bir idareye ve ayrı hesaplara sahip bulunması tespit edilmekte idi. Bununla beraber ilk tesisat sermayesini temin etmesi hasebile, kazancın kommün tarafından alınması, icap etmekte idi. İn *economia* çerçevesi içinde yani vasıtasız rejî usulile idare edilen müesseselerin sayısı ise daha ziyade idi.

Harp esnasında iâşe işlerinin doğurduğu zaruretler karşısında, belediyeler daha geniş bir ölçüde kararını vermişler, fakat bunu vasıtalı bir şekilde yapmayı tercih etmişlerdir. Bu suretle, şehirlerin iâşesini temin etmek gayesile her tarafta enti autonomi'ler (24) teşkil edilmiştir.

Mezkûr teşekküllerin başına, kooperatif prensiplere dayanarak, müstehliklerin mümessilleri getirilmekte, fakat aynı zamanda konseylerinde, belediyenin ve bazı hayır müesseselerinin mümessillerine de yer ayrılmış bulunmakta idi. Bu suretle, âdeta, yarı kooperatif, yarı devletçi bir nevi muhtelit ekonomi teşebbüsleri (*économie mixte* teşebbüsü) kurmak için tecrübeler yapılmış bulunuyordu.

Harptenberi, Faşist hükûmeti (25), harpten önce mevcut bulunan bazı inhisarların tasfiyesi yolunda yürümüşdür (26). Hayat sigortası inhisarı kaldırılmış, tütün inhisarı bir *économie mixte* (muhtelit ekonomi) teşebbüsüne verilmiştir. Diğer inhisarlar ise, hususî bir bütçeye sahip kılınan bir nevi muhtar idareye terkedilmiştir.

(Societa An. Azienda Tabacchi İtalyana) ile müzakerelerde bulunmuş olan, mezkûr müessesedir.

Faşist Hükûmeti, âmme müesseselerinin muhtarlığına harpten evvelki idareden ziyade bir ehemmiyet atfetmiştir. (8 Birincikânun 1907 tarihli devlet inhisarları muhtarlık idarelerine mütedair kanun) 17 Şubat 1927 tarihli ve mirî orman işletmelerine müteallik kararname.) Hususî ekonomi teşebbüslerine yaklaşmak gayesile inhisar-

(24) René Berger : *La politique annonaire des grandes villes italiennes* (Th. Paris, 1921).

(25) Faşizm hakkında bilhassa R. E. I. nin bu mevzua tahsis etmiş olduğu Kânunusani 1932 tarihli nüshasına ve R. E. P. de Eylül 1933 de intişar etmiş olan François Perroux'nun «*Economie corporative et système capitaliste*» başlıklı makalesine baş vurunuz.

(26) (Charte de travail) e göre «devletin iktisadî istihsal sahasındaki müdahalesi hususî teşebbüslerin mevcut olduğu veya gayri kâfi bulunduğu veyahut devlet menfaatlerinin bahis mevzuu olabileceği ahval ve şeraitte vaki olabilir. Bu müdahale, kontrol, yardım veya doğrudan doğruya idare şekillerini alabilir.

lar artık hesaplarında, ticarî kazanç ve «vergi» unsurlarını sarih bir şekilde tefrik etmektedirler (27). Belediyeleştirilmiş olan teşebbüslere gelince, bunların büyük bir kısmı yeniden hususî gurupların eline geçmiştir (28).

Buhrandanberi, devletin müdahalesi, bilhassa, fena vaziyete düşmüş olan bazı teşebbüslere malî yardımlarda bulunmak suretile tezahür etmiştir. Bu gaye ile bir takım «enti parastatali»ler (29) teşkil edilmişti. Bu teşekküller, çok defa münhasıran devletin yaptığı malî yardımlarla yaşamakta ve faaliyetleri bazan, inkitalı ve sademeli şekiller almakta idi. Hattâ bunlardan bazıları bir tek malî muamele yapmaları için kurulmuşlardır; o kadar ki mezkûr teşekküllere teşebbüs adı verilmek hususunda tereddüt edilmektedir. Denilebilir ki Faşist rejim, sıkı bir mürakabe altına alınacak korporasyonlar vasıtasile teşebbüsleri bu kadar kuvvetli bir disiplin altında bulundurulmuş olsaydı, mezkûr rejimin devletçilik sistemine muarız bir sistem takip ettiği iddia edilebilecektir.

Bütün bu söylediklerimizden çıkan bir netice varsa, o da muhtelif devletlerin bu bapta tâbi oldukları doktrinler arasındaki farkların kabul ettikleri kanunlar arasındaki farklardan çok ileri gitmiş olduğudur. Lâkin devletçilik fikrinin hâkim bir mevki aldığı Sovyet Rusya, ve derecesi başka olmakla beraber, Almanya gibi memleketler vardır. Bu memlekette devlet teşebbüsleri için yeni bir takım formüllere (imtiyaz, muhtelit ekonomi teşebbüsleri gibi) geniş mikyasta müracaat mecburiyeti hâsıl olmuş ve bu suretle merkezî âmme kuvvetlerinin elkoymasına karşı bir fren vücade getirmek istenilmiştir. Bunun aksi olarak anti etatis, doktrin veya an'anelere hâlâ bağlı kalmış olan diğer bütün memleketlerde, devletin yapmağa cesaret edemediği şeyler ademi merkezîyet esasına bağlanan idarî teşekküller tarafından başarılmaktadır.

Emil James

Çeviren :

Doçent Ahmet Ali Özeken

(27) B. S. I. C., Mayıs 1928 ve Temmuz 1929.

(28) Perroux'nun evvelce zikredilen makalesi. Hemen bütün büyük İtalyan şehirleri belediyelerince sütü toplamak, pastörize etmek ve bîlcümle sütlü maddeleri tevzi etmek için organize edilmiş olan «Süt santralleri» müstahsiller sendikalarının idaresi altına konulması, korporatif sistemin prensiplerine uygun bir tezahürdür.

(29) Bak: Ansay: La politique de crédit du fascisme de 1922 a 1933. Les enti parastatali di credito, Th. Toulouse, 1935.